

УДК 7.012[391(477):746]

О.Ю. Романова

МИСТЕЦТВОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ВЕСІЛЬНИХ ДУКАЧІВ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Використання вітчизняними та зарубіжними дизайнерами елементів українського народного костюму, зокрема народних зйомних прикрас та нашивного декоративного оздоблення костюма, при створенні сучасних колекцій одягу свідчить про високий інтерес до декоративно-прикладного мистецтва України, сприяє новим науковим дослідженням у даній галузі.

Результати аналізу літературних джерел свідчать про те, що вивченню декоративних елементів українського костюма присвячено багато наукових праць, серед яких найбільш відомими є роботи М.Білана [1], К.Матейко [10], В.Наулко [12], Т.Ніколаєвої [13], З.Васіної [3], О.Косміної [9], Т.Кари-Васильєвої [8], Г.Стельмашук [15], Х.Вовка [4], В.Білозуба [2], Н.Камінської [7], І.Спаського [14], П.Чубинського [17] та ін.

Комплекс українських традиційних прикрас досліджувала Г.Врочинська [5]. У монографії «Українські народні жіночі прикраси ХІХ – початку ХХ століть» вона зробила спробу експлікації художніх особливостей українських народних жіночих прикрас.

Вивченням та збиранням дукачів на території України понад 30 років займався відомий вчений-нумізмат І.Спаський. В монографії «Дукати та дукачі України» автор зібрав дані про топографію осередків виготовлення та носіння дукачів в ансамблі прикрас. Дослідження І.Спаського заклало хронологічну основу для значної кількості витворів народного мистецтва ХVІІ-ХХ ст. Учений здійснив каталогізацію недатованих дукачів поряд із датованими західноєвропейськими і російськими медалями, що дає змогу встановити автентичну хронологію розвитку дукачів на території України. На думку вченого, дукачі були продуктом місцевого виробництва, центр якого знаходився на Лівобережній Україні. Місцеві ювеліри-золотарі використовували велику кількість технічних прийомів виготовлення дукачів, форм і сюжетів їх зображень [14; 7; 16].

Велику наукову цінність являють матеріали фототеки Державного історичного музею України, Державного музею декоративного мистецтва України, Державного музею народної архітектури і побуту України, Полтавського краєзнавчого музею, приватної колекції художника і збирача українського мистецтва І.Гончара (Київ).

Проведений аналіз джерел переконує, що питання, пов'язані з дукачами, ставали об'єктом дослідження вчених-етнографів. Зокрема, розглядалися матеріал, сюжети зображень, декоративна обробка, способи носіння в комплексі нагрудних прикрас.

При проведенні наукового дослідження автор використовував метод компаративного аналізу та історичний метод.

Розквітом ювелірної справи та поширенням народного ювелірного мистецтва можна назвати другу пол. ХVІІ-ХVІІІ ст., коли поруч із західноєвропейськими елементами, набувають широкого застосування композиції, мотиви і форми народного мистецтва. Золотарі виробляють новий вид прикрас – дукачі.

Дукач – металева, часто визолочена нагрудна прикраса у вигляді медальйона і банта, характерна деталь українських народних прикрас Середньої Наддніпрянщини, один із видів художніх виробів місцевих народних ювелірів. Медальйони дукачів часто нагадували медалі робіт західноєвропейських і російських медальєрів. На них позначались дати виготовлення, що давало вченим підставу для визначення генези, часу виготовлення, встановлення хронології дукачів [16; 132].

Етимологія слова «дукач» пов'язана з добре знайомими в Україні західноєвропейськими золотими монетами – «дукатами». Видозмінена назва монет у ХVІІ ст.

поширилась і на золоті медалі. Цю назву спочатку було присвоєно венеціанським монетам, випущеним в обіг у 1284 році. В Західній Європі дукатами називали будь-які золоті монети вагою 3,5 г., що карбувались в Угорщині, Німеччині, Голландії. На території України і Польщі найбільш поширеною назвою дукатів були «червоні золоті» [14; 28], [3; 282].

І.Спаський у монографії «Дукати та дукачі України» запропонував типологію дукачів, розділивши їх на три типи.

До першого типу належать найпростіші за будовою дукачі – «личмани» (рис. 1). Дукачі даного типу мали вигляд круглої медалевидної підвіски з вушком, виконаної у техніці лиття з темної міді або світлої латуні – імітації золота. Вушко й обідок, що імітувало дротяне плетиво, відливалось разом із медаллю. Поверхню підвіски прикрашав лінійний рослинний орнамент. Дукачі майже ніколи не золотили і до бантів не прикріплювали. Прикрасу носили вільно звисаючою на червоній стрічці [5; 106-110].

**Рис. 1. Дукач. Невідомий автор. Середня Наддніпрянина.
Кін. XIX – поч. XX ст. Срібло.**

Другу групу становлять дукачі, монета-підвіска яких доповнювалась декоративним елементом у вигляді розетки, коронки, сердечка, голівки херувима чи хрестика, припаяних до вушка (рис. 2). Декоративні елементи виконувались у невисокому рельєфі і прикрашались нескладним ритованим орнаментом. Таке оформлення найчастіше зустрічається у дукачів, виготовлених із великих срібних монет. Дукачі використовувались як одинарні підвіски на стрічці або нанизувались у середній частині разка намиста по три-пять штук [14; 7; 16].

**Рис. 2. Дукач. Невідомий автор. Середня Наддніпрянина.
Кін. XIX – поч. XX ст. Срібло, позолота.**

Третю групу складають дукачі найскладнішої форми, що відрізняються монументальністю та поліхромним декором (рис. 3). Вони мали вигляд позолоченої карбованої або литої підвіски діаметром 45-55 мм, оправленої плетеним дротяним шнурком або крученою пружиною. Таке оформлення могла мати будь-яка велика срібна російська або іноземна монета. До підвіски-монети за допомогою двох-трьох коротких ланцюжків або вушка прикріплювалась ажурна орнаментальна решітка у вигляді банта овально видовженої, трикутної або круглої форми з хвилястими обрисами.

**Рис. 3. Дукач. Невідомий автор. с. Ірклієв (Полтавщина).
Кін. XIX – поч. XX ст. Срібло, позолота, скло.**

Банти дукачів мали однакове пристосування для підвішування. На зворотньому боці банта, трохи вище середини, вертикально прикріплювалась досить довга скоба з вузькою щілиною для продівання стрічки, що утримувала медальйон на середині грудей, серед коралового намиста [9; 89].

На території Полтавщини виготовляли решітки-банти у вигляді корзини з квітами та листям, що своєю будовою вписувались в овал. По периметру розміщували дрібні квіточко-розетки. Вправо і вліво від корзинок відходили декілька квіток із масивними листками, між якими розміщувались зображення голови з променями. Окрім того, існували ще решітки дукачів, що складались з різних стрічкових переплетень, у поєднанні з такими декоративними елементами, як корона, серце, розетка тощо [5; 106-110].

При значній різноманітності декоративних елементів, визначальною частиною дукача є підвіска – медаль. У багатьох дукачах, що збереглись до нашого часу, у якості медалі використовуються справжні західноєвропейські медалі XVII-XVIII ст. і російські медалі XVIII ст. Поряд із медалями в XVII-XIX ст. для виготовлення дукачів використовувались позолочені монети – карбованці, талери, полтинники. До найдавнішої групи монет належать карбованці-хрестовики, карбування яких почалось у 1723 році. В XVII ст. в Україні були в обігу талери – великі срібні монети, часто прикрашені художніми зображеннями. Використання монет в якості прикрас є характерним лише для міщансько-селянсько середовища. Червоні золоті носили на ознаку багатства та забезпеченості [14; 16; 132].

Медальйони українських майстрів-ювелірів виконувались у техніці відливання в форму або штампування кожного боку окремо. Ці техніки дають можливість створити певну кількість однакових зразків, тому більшість штампованих та литих дукачів дійшли до нашого часу в певній кількості повторень. Так було відтворено значну кількість копій російських оригіналів XVIII ст. Характерною технікою для дукачів, що відображають сюжети найстаріших західних медалей, є штампування на двох колах. Частина литих дукачів, мабуть, є вже повторенням штампованих українських реплік. Вчений-нумізмат І.Спаський у згаданій монографії припускає, що для значної кількості дукачів однією з визначальних ознак є їх вторинність, відсутність власних сюжетних композицій [14; 19].

Техніка штампування аверса і реверса монети нарізно сприяла порушенню сюжетної єдності медальйона. Не задумуючись над змістом або переосмислюючи сюжет по-своєму, українські майстри створювали дукачі-гібриди шляхом комбінування існуючих штампів. Тому деяким дукачам інколи властиві дивовижні поєднання сталих сюжетів, нічим не пов'язаних між собою. Литим дукачам, з огляду на технологію їх виготовлення, властива сталість сюжетів аверса і реверса медальйона [14; 65].

Найбільшого розповсюдження дукачі набули на території Лівобережної України (Чернігівщина, Полтавщина) [13; 309]. Більш визначену топографію поширення дукачів можна зробити, окресливши райони побутування їх різновидів, що відрізнялись за декоративними ознаками.

На території Чернігівщини майже всі знайдені дукачі – вироби місцевих майстрів. Зображення розміщувалося з обох боків. Обрамленням дукача часто слугував плетений з дроту шнурок. Бант у вигляді стрічки, зав'язаної у чотири петлі, з двома скромними гілочками, що йдуть від центра. Між верхніми петлями розміщувалась корона «типу російської імператорської», бант прикрашався одним-трьома кольоровими гранованими скельцями і з'єднувався прямо з вушком медалі. Таку форму банта можна назвати ніжинською (рис. 4).

**Рис. 4. Дукач (ніжинський бант: аверс і реверс). Невідомий автор. Чернігівщина.
Кін. XIX – поч. XX ст. Срібло, позолота, скло.**

На території Чернігівщини також знайдені дукачі невідомого походження у вигляді великої корони, з'єднаної з медальйоном за допомогою трьох ланцюжків (рис. 5) [14; 22].

**Рис. 5. Дукач. Невідомий автор. Чернігівщина.
Кінець XIX – початок XX ст. Срібло, позолота, скло.**

На Полтавщині найбільш поширеною є брошка у вигляді пелюсток, що симетрично розходяться від центра. Пелюстки прикрашені декоративними скельцями. Медальйони підвішуються до брошки ланцюжками (рис. 6).

**Рис. 6. Дукач. Невідомий автор. с. Вериміївка (Полтавщина).
Кін. XIX – поч. XX ст. Срібло, позолота, скло.**

Також зустрічається «ампірна» брошка у вигляді корзинки з листям і квітами, прикрашені скельцями. Частина полтавських дукачів, оправлених дротяними пружинками, мають на вушку замість бантів розетку з кольоровим скельцем, корону, литого крилатого херувима. Деякі дукачі мають масивні банти, що з'єднується з медальйоном за допомогою ланцюжків (рис. 7).

**Рис. 7. Дукач. Невідомий автор. с. Вереміївка (Полтавщина).
Кін. XIX – поч. XX ст. Срібло, позолота, скло.**

Із Полтавщини походять багато дукачів, зроблених з великих позолочених монет XVIII-XIX століття та навіть фабричних бляшок у традиційному місцевому обрамленні.

Менш досліджені дукачі Правобережної України (Київщина, Черкащина). Мало описані дукачі Київщини. Автором знайдені два типи дукачів, що територіально належать до Київщини – монети з мінімалістичним декоративним оздобленням та масивними, інкрустованими склом бантами (рис. 8).

**Рис. 8. Дукачі. Невідомий автор. Київщина. Кін. XIX ст. – поч. XX ст.
а. срібло, б. срібло, позолота, скло.**

Дукачі Черкащини мають масивні банти, прикрашені різнокольоровими скельцями. Бант із медальйоном з'єднуються за допомогою трьох ланцюжків (рис. 9).

**Рис. 9. Дукачі. Невідомий автор. Черкащина.
Кін. XIX – поч. XX ст. Срібло, позолота, скло.**

За сюжетом зображень медалі поділяються на релігійні, релігійно-побутові, побутові, світські. Релігійні медалі містили в собі біблійні та євангельські сюжетні композиції: створення Єви, гріхопадіння, вигнання з раю, жертвоприношення Авраама, видіння Іакова, Мойсей перед Купиною, заручення Анни, Благовіщення (рис. 10), Трійця, Різдво, Воскресіння і т.д. Не викликає сумніву, що носіння медалей релігійного змісту було зумовлено певним колом уявлень про оберегову роль їх зображень [14; 66].

**Рис. 10. Дукач з сюжетом «Благовіщення». Невідомий автор. Чернігівщина (Ніжин).
Поч. XIX ст. Бронза, позолота, емалі.**

Продовжили лінію розвитку релігійної теми в дукачах «коронатки» – медалі характеру священних сувенірів на пам'ять про коронування римським престолом деяких польських та західноєвропейських ікон Богоматері. Найбільш давні з коронаток належать до початку XVIII століття (Охтирська Божа Матір). Коронатки і подібні до них дукачі зазвичай польського походження. Як оригінали, так і українські репліки коронаток знайдені дослідниками на Полтавщині [14; 67; 93].

Сюжети побутових медалей присвячені вузькому колу сімейних торжеств – хрещенню, конфірмації, шлюбу. Найбільш визначальний характер мали весільні медалі. Медалі з весільним сюжетом, мабуть, під впливом персональних медалей, що увіковічували шлюби коронованих осіб, найраніше втратили релігійний зміст (рис. 11). Для цих медалей характерні зображення пари, що стає до шлюбу та різного роду емблеми – серце, ланцюжки з замками, пара голубків та інше [14; 67].

**Рис. 11. Дрезденська золота весільна медаль
датського кронпринца Христіана V і принцеси Магдалени Сибілли, 1635 р.
Роботи Петера Вальтера**

Хрестильні, конфірмаційні та весільні медалі мали велике поширення в Польщі, посідаючи помітне місце серед польських медалей ще у XIX столітті. В той час вони вже мали значення сувенірів, не призначених для носіння.

До світської тематики XVIII – початку XIX століття належать зображення на дукачах портретів цариці (рис. 12). Особливого значення набув коронаційний дукач із зображенням двох однакових портретів на аверсі і реверсі цариці Катерини II. Коронаційна медаль 1762 року мала поширення на території України [14; 109; 118].

**Рис. 12. Дукач «з царицею». Невідомий автор. Чернігівщина.
Поч. XIX ст. Бронза, позолота, скло.**

Другим компонентом даної групи стає православна іконка, що стилістично не має нічого спільного з релігійними сюжетами давніх дукачів. На перше місце в скромних на вигляд дукачах без бантів і позолоти, виступає оберегова, магічна функція.

Поширеними були зображення на весільних дукачах Параскеви-П'ятниці як божества плодючості, покровительки шлюбів, до якої зверталися дівчата, вимолюючи собі суджених (рис. 13). Таким чином, весільна функція дукача-образка виступає досить чітко [5; 111].

**Рис. 13. Дукач: аверс – «цариця», реверс – «Параскева-П'ятниця».
Невідомий автор. Чернігівщина. Кін. XIX – поч. XX ст. Бронза, позолота.**

Прихильність селянства до язичеського культу Параскеви-П'ятниці тривожила церковників і в XVI столітті він був засуджений для Росії в рішеннях Стоглавого собору, а в XVIII столітті – для України в Духовному регламенті [14; 119].

Приблизно в другій пол. XIX ст. дукачі, як елемент матеріальної культури, почали вироджуватись. Лише на території Чернігівщини, не зважаючи на поступове звуження кола старих зразків, зберігалась стара золотарська техніка виготовлення дукачів. Наприкінці XIX – поч. XX ст. набула поширення тенденція розповсюдження «копійчаного» базарного товару, розрахованого на невибагливий смак і матеріальні можливості найбільш бідніших верств населення – селянської галантереї у вигляді штампованих мідних блях.

Звичай носіння дукачів у комплексі українських жіночих прикрас зберігається до початку XX ст. На території Середньої Наддніпрянщини побутували дві традиції носіння нагрудних металевих прикрас – намисто з монет та носіння окремого дукача. При чому, ці традиції носіння не виключали одна одну. Та сама особа могла водночас одягати намисто з монет та дукач на стрічці [1; 123].

Намисто з монет Правобережжя укладали в рядок по три-п'ять-сім різних у діаметрі монет – від менших по краях до більших у середній частині і найбільших у центрі. Монети підвішувались до ланцюжка, а також короткими ланцюжками їх з'єднували між собою. Іноді намисто з монет виготовляли і на Лівобережжі (Полтавщина). Для нього використовували срібні монети різного діаметру, що з'єднували ланцюжками та прикрашали скляними та кораловими підвісками [5; 115-123].

На території Лівобережжя дукачі з бантами носили на червоних стрічках, підвішених нижче шиї або на середині грудей.

Дукачі обов'язково входили до комплексу весільних прикрас Середньої Наддніпрянщини, представленими намистом, хрестиками, сережками, перснями та вінчальними обручками. Дукач відіграв роль композиційного центра у нагрудних весільних прикрасах, організовував усі його компоненти в цілісну орнаментальну форму. Декоративне оздоблення весільних дукачів було найбільш ошатне (рис. 16, 17, 18).

Рис. 16. Дукач «весільний плетений». Невідомий автор. Черкащина.
Кін. XIX ст. Срібло, позолота, скло.

**Рис. 17. Дукач весільний. Невідомий автор. Полтавщина.
Кін. XIX – поч. XX ст. Срібло, позолота, скло.**

**Рис. 18. Дукач весільний. Невідомий автор. Черкащина.
Поч. XX ст. Срібло, позолота, скло.**

Проведені дослідження дозволяють стверджувати, що початок виготовлення та використання дукачів у комплексі українських нагрудних прикрас припадає на середину XVII століття. Найбільшого розповсюдження дукачі набули на території Лівобережної України (Чернігівщина, Полтавщина). Для виготовлення дукачів використовувались західноєвропейські та російські медалі та монети. Медальйони українських майстрів-ювелірів виробництва виконувались у техніці відливання або штампування.

За сюжетним зображенням медалі поділялись на: релігійні, релігійно-побутові, побутові, світські. Найбільш ошатне декоративне оздоблення мав весільний дукач, що у комплексі традиційних жіночих прикрас відігравав роль композиційного центра та слугував ознакою заможності нареченої.

Джерельні приписи

1. Білан М.С. Український стрій / Білан М.С., Стельмашук Г.Г. – Л.: Фенікс, 2000. – 326 с.
2. Білозуб В.Г. Українське народне мистецтво. Вбрання / Білозуб В.Г., Заболотний В.Г. – К.: Держ. вид-во образотворчого мист-ва і муз. літ. УРСР, 1961. – 326 с.
3. Васіна З.О. Український літопис вбрання / З.О. Васіна. – К.: Мистецтво, 2003. – 2006. – Т. 2: XIII – поч. XX ст.: Науково-художні реконструкції. – 2006. – 448 с.
4. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології / Х.К. Вовк. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.

5. Врочинська Г.В. Українські народні жіночі прикраси XIX – початку XX століть: Моногр. / Г.В. Врочинська. – К.: Родовід, 2007. – 232 с.
6. Етнографія Києва і Київщини. Традиції та сучасність. – К.: Наук. думка, 1986. – 134 с.
7. Камінська Н.М. Костюм в Україні від епохи Київської Русі до XXI століття / Камінська Н.М., Нікуленко С.І. – Х.: Золоті сторінки, 2004. – 207 с.
8. Кара-Васильєва Т.В. Традиції в народному мистецтві / Т.В. Кара-Васильєва. – К.: Образотворче мистецтво, 1980. – 307 с.
9. Косміна О.Ю. Традиційне вбрання українців / О.Ю. Косміна. – К.: Балтія-Друк, 2008. – Т. 1.: Лісостеп. – 160 с.
10. Матейко К.І. Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва / К.І. Матейко. – Л.: Вид-во Львівського ун-ту, 1969. – 190 с.
11. Матеріали виставки «Українська народна жіноча прикраса XIX-XX ст. Намиста. Дукачі», Полтавський літературно-меморіальний музей І.П. Коляревського. З приватної колекції, 2010. – Листівки.
12. Наулко В.І. Культура і побут населення України: Навч. посібник / Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф. – К.: Либідь, 1991. – 232 с.
13. Ніколаєва Т.О. Український костюм. Надія на ренесанс / Т.О. Ніколаєва. – К.: Дніпро, 2005. – 320 с.
14. Спаський І.Г. Дукачі і дукачі України / І.Г. Спаський. – К.: Наук. думка, 1970. – 165 с.
15. Стельмашук Г.Г. Традиційні головні убори українців / Г.Г. Стельмашук. – К.: Наук. думка, 1993. – 240 с.
16. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. – К.: Либідь, 1994. – 138 с.
17. Чубинський П.П. Українське національне вбрання / П.П. Чубинський. – К.: Мистецтво, 1998. – 598 с.
18. Виставка «Українська народна жіноча прикраса XIX-XX ст. Намиста. Дукачі». Березень 2010. Полтавський літературно-меморіальний музей І.П. Котляревського.

Резюме

Аналізуються питання генези дукачів на території Середньої Наддніпрянщини; розглядається топографія, варіативність, техніки виготовлення дукачів у XIX – поч. XX ст.

Ключові слова: український народний костюм, художні особливості, декоративні ознаки, генеза, типологія, весілля, дукач, монета, медаль, штамп.

Summary

Romanova E. Study of art analysis of wedding dukaches of Middle Naddnyprianschyna of XIX – beginning of XX of century

Analysed to the questions of genesis of dukaches on territory of Middle Naddnyprianschyna; a topography is examined, technicians of making of dukaches in XIX – поч. XX of century.

Key words: Ukrainian annational costume, artistic features, decorative features, genesis, types, jewelry, wedding, dukach, coin, medal, stamp.

Аннотация

Анализируются вопросы генезиса дукачей на территории Среднего Поднепровья; рассматривается топография, вариативность, техники их изготовления в XIX – нач. XX вв.

Ключевые слова: украинский народный костюм, художественные особенности, декоративные признаки, генезис, типология, свадьба, дукач, монета, медаль, штамп.